प्रदीपटीकामाधृत्य भारवेः पद्यविमर्शः

Dr. Yogeshkumar Dilipbhai Trivedi

शोधसारः :-

संस्कृतसाहित्यक्षेत्रे अङ्गुलिगणनेव कालिदासप्रभृतिषु महाकविषु अन्यतमः भारविः । भारवेरर्थगौरवमिति ख्यातिः सुतरां सामञ्जस्यं निर्वहति । अस्य महाकवेः अर्थगाम्भीर्यपूर्णस्य काव्यस्य प्राचीनैः ३६ व्याख्यातृभिः टीकाः विरचयामास इति उमेशप्रसादरस्तोगीवर्यः स्वशोधप्रबन्धे दर्शयति ।

एताषु टीकासु मल्लीनाथस्य 'घण्टापथ' इति टीका नितरामुत्तमा । अत्र किरातपद्यान् आधृत्य टीकायाम् अर्थसङ्गतौ कुत्रचित् शब्दशास्त्रदिशा असाधुत्वम्, कुत्रचित् शब्दस्य कोशासङ्गतिः तथा च समास-पुनरातत्त्वदोषोद्भूतं प्रतिपादितम् । एतादृशात् विषयान् आधृत्य १८ शताब्द्यां धर्मविजयगणिरचितप्रदीपटीकाऽऽधारेण विस्तरेण विमर्शो विहितः । शब्दविदां साहित्यरसिकानाञ्च कृते नूनमयं विमर्शलेखः ज्ञानवर्धक आनन्दप्रदश्च भविष्यतीति मन्यामहे ।

मुख्यशब्दाः:- किरातार्जुनीयम्, घण्टापथटीका, प्रदीपटीका, विमर्शः ।

प्रस्तावना:-

महाकाव्यकवीनां पङ्क्तौ अनुकालिदासाश्चघोषं समयपर्यायनिर्देशात् कविवर- भारविरेव पपीरिव समुदेति संस्कृतसाहित्यनभसि । कविवरस्यास्य अर्थगाम्भीर्यपूर्णरचना-पाठवम्, सुललितपदवैभवं निर्दुष्टमनोहरपदविन्यासः कस्य वा सहृदयस्य हृदयप्रदेशं नान्दो-लयति ।

पदलालित्यपारावारीण्यस्य महाकविभारवेः अर्थगौरवसंयुतमिदं किरातार्जुनीयमहा-काव्यम् । महाकविभारवेः अधुना किरातार्जुनीयात्मिका एकैव संरचना प्राप्यते । काव्यमिदम् अर्थगौरवदृष्ट्या राजनीतिमर्मनिदर्शनबुद्ध्या चातिशेते काव्यान्तरम् । ओजोभावसहितश्चास्य वर्णनोपक्रमः । महाकाव्येऽस्मिन् सकललक्षणानि समग्रतया अभिव्यक्तिं सम्प्राप्तानि दरीदृश्यन्ते। कृष्णकविना यथार्थोक्तं खलु-

‘तदेव वृत्त्यापि महान्तमर्थं, प्रदर्शयन्ती रसमादधाना ।

सा भारवेः सत्पथदीपिकेव, रम्याकृतिः कैरिव नोपजीव्या’ ॥

अर्जुनस्य तपस्यागमने शरदृतुवर्णनावसरे कीदृशीं सुसंक्षिप्तपूर्णाम् अद्वितीयकल्पनां पद्येऽस्मिन् प्राह -

मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैः शिखाः पिशंगीः कलमस्य बिभ्रती।

शुकावलिर्व्यक्तशिरीषकोमला, धनुः श्रियं गोत्रभिदोऽनुगच्छति¹ ॥

एतादृशाणि रम्यानि पदानि प्रतिसर्गं पदे पदे समुपलभ्यन्ते ।

कथावस्तु तु कविना महाभारतस्य वनपर्वतः सङ्कलितम्, यद् द्वैतवनमधिवसतां पाण्डवानां तात्कालिकवृत्तान्तमधिकृत्य प्रवृत्तम् । तत्र च पाण्डवानामन्यतमस्य प्रकाण्डवीरस्यार्जुनस्य किरातरूपधारिणः पशुपतेः सकाशाद् मोघास्त्रोपलब्धिरूपं वृत्तमुगपुम्फितम् । अष्टादशसर्गरूपनिबद्धेऽस्मिन् महाकाव्ये इन्द्रकीलनामके पर्वते प्रवृत्तस्य शङ्करार्जुनयोर्युद्धस्यातीव रोमहर्षणं वर्णनं कस्य न हृदयङ्गमम् । अस्य काव्यस्यारम्भः श्रीशब्देनोपसंहारश्च लक्ष्मीपदेन कृतः । श्रृङ्गारादिरसानां निरुपणं , शैलसूर्यास्तमनजल-क्रीडादीनाञ्च वर्णनमतीव मनोज्ञम् । स्वल्पैः पदैर्विशदार्थवर्णनमेव कवेरस्य वैशिष्ट्यम् ।

¹ किरातार्जुनीयम् , चौखम्भाप्रकाशन, वारणसी, चतुर्थसर्गः, श्लोक सं. 36

‘भारवेरर्थगौरवम्’ इत्युक्तिरस्य विषये सुतरां सामञ्जस्यमश्रुते । पाशुपतसंज्ञकास्त्रसंप्राप्ति-
पर्यवसानमेवास्य काव्यस्य फलत्वेनावसीयते ।

टीकाविमर्शः :-

किरातार्जुनीयमि'ति महाकाव्यमाधृत्य अधुनावधि प्राचीनैः ३६ विद्वद्भिः टीकाः व्यरचिषत
इति उमेशप्रसादरस्तोगीवर्यः स्वीये शोधग्रन्थे वर्णयति । तत्रापि वयं जानीमः यद्
मल्लीनाथीया घण्टापथटीका सर्वत्र प्रसिद्धा । किरातकाव्यस्य विवेचनावसरे टीकाकारैः
चितः पाठः एव नैकेषु स्थलेषु समुचितः प्रतिभाति यः पाठः घण्टापथे नोपलभ्यते । वयं
अस्मिन् शोधविवरणे १८ शताब्द्यां पूर्वभागे आचार्यधर्मविजयगणिरचितां
प्रदीपिकाटीकामाधृत्य किरातार्जुनीयस्य घण्टापथटीकायाः केषाञ्चित् श्लोकानामुपरि
समालोचनं कुर्महे । यद् अन्यस्यां टीकायाम् आहोस्विद् अन्यत्र कुत्रापि न केनापि चर्चितम् ।
तत्र कानिचन उदाहरणानि प्रस्तौमि ।

किराते चतुर्थसर्गे २२ तम्यां कारिकायां घण्टापथे एवं पाठः अस्ति -

‘उपैति सस्यं परिणामरम्यता ’ नदीरनौद्धत्यमकता महीम् ।

नवैर्गुणैः सम्प्रति संस्तवस्थिरं तिरोहितं प्रेम घनागमश्रियः’ ॥²

घण्टापथटीकाऽऽधारेणास्य व्याख्या -- सस्यं व्रीह्यादिकं परिणामेन परिपाकेन या रम्यताम्
उपैति । नदीरनौद्धत्यं रम्यरूपत्वमुपैति । मही चापङ्कतां निष्पङ्कत्वमुपैति । तथा हि -
संप्रति नवैर्गुणैः पूर्वोक्तैः शरद्धभैः संस्तवेन परिचयेन स्थिरं दृढमपि घनागमश्रियः
प्रावृडलक्ष्म्याः सम्बन्धि , तद्विषयत्वमित्यर्थः । प्रेम तिरोहितम् , निरर्थकं कृतमित्यर्थः ।
गणतन्त्राः प्रेमाणो न परिचयतन्त्रा इति भावः । वास्तवालङ्कारः ॥

². कारिका - २२, किरात., घण्टापथटीका(आचार्यः मल्लिनाथः), चौखम्बा-प्रकाशनम्, वाराणसी

अस्मिन् घण्टापथे ‘नदीः अनौद्धत्यम् उपैति’ इति कृत्वा कर्तृवाचकं ‘नदीः’ इति पदमुपात्तम्।
अत्र च शब्दशास्त्रदृष्ट्या असाधुत्वापत्तिः भवति । किन्तु अस्याः समस्यायाः प्रदीपिकाटीकायां
भिन्नदृष्ट्या समाधानं विहितम्, तच्च नूनं विदुषां मुदे भविष्यति । प्रदीपटीकायाम् ---

व्याख्या -- हे अर्जुन ! परिणामरम्यता परिपाकसुन्दरता सस्यं व्रीह्यादिधान्यम् उपैति प्राप्नोति
। हे अर्जुन ! अनौद्धत्यम् । अपूरादिलक्षणम् अगम्यरूपत्वं सौम्यत्वमित्यर्थः । नदीः सरीत
उपैति प्राप्नोति । हे अर्जुन ! अपङ्कता निष्कर्दमत्वं महीं भूमिम् उपैति मही अपङ्का जाता
इत्यर्थः । तथाहि संप्रति अधुना नवैर्नूतनैर्गुणैः पूर्वोक्तैः शरद्गुणैः संस्तवस्थिरं चिरोपभोगेन
परिचयेन वा दृढं घनागमश्रियः वर्षाकाललक्ष्म्याः सम्बन्धि प्रेम प्रीतिः तिरोहितम् अबाधितं
निरर्थकं कृतमित्यर्थः । अत्र परिणामरम्यता सस्यम् उपैति , अनौद्धत्यम् नदीः उपैति , तथा
अपङ्कता महीम् उपैति । अत्र द्वितीयवाक्ये ' नदीः ' इति द्वितीयान्तं कर्मवाचकं पदम् ,
नानेन कापि शब्दसाधुत्वापत्तिः अर्थासङ्गतिश्च । अतः पाठान्तरेणैव सङ्गतिः ज्यायान् पक्षः
।

द्वितीयस्थानं किरातस्य षष्ठसर्गे कारिकायां घण्टापथे ‘क्व वनेचराः क्व निपुणा यतयः’ इति
पाठः, अत्र यतयः = विवेकबुद्धयः इत्यर्थः , ‘यति’ शब्दस्य सोऽर्थः न कोशसम्बद्धः अतः
तत्स्थाने ‘मतयः’ इत्येव प्रस्तुतः पाठः ।

पञ्चदशे सर्गे २२-२३ इति द्वे कारिके प्रतिलोमानुलोमेन रचिता कविना । तथापि घण्टापथे
२२ तम्यां कारिकायां तृतीये चरणे ‘नः’ इति पाठः स्वीकृतः । वस्तुतः २३ तम्याः

कारिकायाः अनुसारेण तत्र ' न ' इति युक्तम् । प्रदीपिकायां ' न ' इति पाठं स्वीकृत्य एव व्याख्या कृता । पूर्वम् अनुलोमश्लोकं पश्यामः ।

तनुवारभसो भास्वानधीरोऽविनतोरसा ।

चारुणा रमते जन्ये कोऽभीतो रसिताशिनि ॥२३॥

प्रदीपिकानुसारं व्याख्या -- हे गणाः ! कोऽभीतः सन् एवं लक्षणे जन्ये संग्रामे रमते न कोऽपीत्यर्थः । यदि रमते तर्हि अर्जुन एव रमते इत्यर्थः । किं विशिष्टः अर्जुनः ? 'तनुवारभसः' तनुं वृणोतीति तनुवारं कवचं कार्ये अण् तेन भासते राजते इति तनुवारभसः वर्मणा शोभमानः पुनः किं अर्जुनः ? भास्वान् दीप्तवान् तेजस्वीत्यर्थः । पुनः किम् अर्जुनः ? 'अधीरः' अः कृष्णस्तद्वद् धीरो धैर्यवान् (घण्टापथे - अधीरः धैर्यरहितः) अत्र नूतनशब्दव्युत्पत्त्या श्लोकार्थः रमणीयताम् उपैति , पुनः किं अर्जुनः ? चारुणा मनोहरेण विनतोरसा उन्नतवक्षसोपलक्षितः किं . जन्ये ? रसिताशिनि रसितेन रवेणैव अश्नातीति तस्मिन् रसिताशिनी शब्दनैव जगत्प्राणहारिणीत्यर्थः । निर्भयसंवारात् एव अस्य निश्चलत्वं निश्च्रीयते इति वृत्तार्थः । एषा अनुलोमश्लोकव्याख्या ।

निशितासिरणोडभीको न्येजतेऽमरणा रुचा ।

सारतो न विरोधी न स्वाभासो भरवानुत ॥२२॥

प्रदीपिकानुसारं व्याख्या-- हे अमरणा मरणवर्जिता गणाः । एष मुनिः सारतो बलात् न विरोधी इति न अपि तु विरोधी एव । द्वौ नयौ प्रकृत्यर्थं सूचयतः । कथं ज्ञायते विरोधी इत्याह -- किं विशिष्टः अयम् अर्जुनः ? रुचा कान्त्या न्येजते तेजस्वितया निष्प्रकम्पो दृश्यते अतो भवद्विरपि स्थातव्यं न चलितव्यं किं . अयम् ? निशितासिरतः तीक्ष्णखड्गसक्तः पुनः किं ? अयम् ? स्वाभासः सुष्ठु आभासतेति स्वाभासः दर्शनीयः । पुनः किम् अयम् उत अत्यर्थं

भरवान् भृ - भरणे भरतीति भर : भरोऽस्यातीति भरवान् रमणभरसहिष्णुः स्वाभासः
कवचादिभारयुक्त इत्यर्थः । प्रतिलोमश्लोकव्याख्या ।

घण्टापथटीकायाम् -- पूर्वोक्त-विशेषणयुक्तः अर्जुनः नः अस्माकं विरोधी शत्रुः सारतो बलतो
न न्येजते न कम्पते न प्रचलतीतित्यर्थः । वस्तुतः २३ तम्याः कारिकायाः अनुसारेण अत्र नः
इति स्थाने 'न' इति पाठं स्वीकृत्य पूर्वोक्तव्याख्यानुसारेणैव प्रतिलोमानुलोमश्लोकयोः व्याख्या
युक्तिसङ्गता ।

किरातस्य प्रथमसर्गे ८ कारिकायां “समाप्तपुनरातत्वदोषः” अस्ति इति घण्टापथटीकायां
निर्दिष्टम्। प्रदीपिका भिन्नरीत्या अर्थसंगतिं कृत्वा तस्य दोषस्य परिहारं करोति । पूर्वं
घण्टापथदिशा दोषदर्शनं कुर्महे।

तथापि जिह्मः स भवजिगीषया तनोति शुभं गुणसंपदा यशः ।

समुन्नयन्भूतिमनार्यसंगमाद्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥८॥

व्याख्या – तथापि साशङ्कोऽपि जिह्मो वक्रः , वञ्चक इति यावत् । स दुर्योधनो
भवजिगीषया, गुणैर्भवन्तमाक्रमितुमिच्छयेत्यर्थः । “ हेतौ ' ' (पा . २ / ३ / ३३) इति

तृतीया । गुणसंपदा दानदाक्षिण्यादिगुणगरिम्णा करणेन शुभं यशस्तनोति, स खलो
गुणलोभनीयां त्वत्संपदमात्मसात्कर्तुं त्वत्तोऽपि गुणवतामात्मनः प्रगटयतीत्यर्थः । नन्वेवं
गुणिनः सतोऽपि सज्जनविरोधो महानस्त्यस्य दोष इत्यशङ्क्य सोऽपि सत्संसर्गालाभे
नीचसंगमाद्वरमुत्कर्षा-वहत्वादित्याह समिति । तथा हि - भूतिं समुन्नयन् उत्कर्षमुत्पादयन्

महात्मभिः समम् , सहेत्यर्थः । अनार्यसंगमाद् दुर्जनसंसर्गात् विरोधोऽपि वरं मनाक्प्रियः ।
अत्र मैत्र्यपेक्षया मनाक्प्रियत्वं विरोधस्य ‘भूतिं समुन्नयन्’ इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तस्य
वाक्यार्थस्य पुनरादानात् समाप्तपुनरातत्त्वाख्यदोषापत्तिः । न च वाक्यान्तरमेतत् येनोक्तदोष
- परिहारः स्यात् । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । स च भूतिसमुन्नयनस्य पदार्थविशेषणद्वारा
विरोधत्वं प्रति हेतुत्वाभिधान - रूपकाव्यलिङ्गानुप्राणित इति॥८॥

प्रदीपिकाटीकायां भिन्नपद्धत्या अस्य श्लोकस्य अर्थसंघटनं कृत्वा समाप्तपुनरातत्व-दोषस्य
परिहारो वर्तते । वयं तद् पश्यामः ---

हे राजन् ! तथापि साशङ्कोऽपि सुयोधनो जिह्वो वक्रः सन् भवजिगीषया गुणैः
भवन्तमाक्रमयितुमिच्छया गुणसम्पदा गुणबाहुल्येन शुभ्रमुज्ज्वलं यशः तनोति विस्तारयति
यतः -- दानपुण्यफलाकीर्तिः पराक्रमान्वितं यशः । एकदिग्ब्यापिनी कीर्तिः सर्वदिग्गामुकं यश
इति॥८॥

स खलु दुर्जनो गुणलोभनीयां भवत्संपदं स्वायत्तीकर्तुं भवतोऽपि गुणवत्तात्मनः
प्रकटीकरोतीत्यर्थः । स सुयोधनः किं कुर्वन् ? भूतिम् ऋद्धिं समुन्नयन् वर्धयन् उत्कर्षं
सम्पादयन्नित्यर्थः यतः अनार्यसंगमात् महात्मभिः सज्जनैः समं सार्धं विरोधोऽपि क्लेशोऽपि
वरं किञ्चिदिष्टम् इति वृत्तार्थः ॥

अत्र टीकाकारेण कर्तुः विशेषणत्वेन ' भूतिं समुन्नयन् ' इत्यस्य अर्थसङ्घट्टनं कृतम् , अत्र नैतद् विरोधशब्दस्य विशेषणम् ।

पञ्चदशे सर्गे २३ इति कारिकायां प्रदीपिकायां या व्याख्या प्रदत्ता सा सुन्दरतमा सर्वथा भिन्ना च । शोधपत्रभूयस्त्वभिया नात्र तत्पल्लवयितुमुत्सहामहे ।

बहुषु स्थलेषु घण्टापथापेक्षया प्रदीपिकायां कृता विस्पष्टता, अर्थविस्तारः इत्यादि कमनीयोऽस्ति । उदाहरणरूपेण यथा- किरातस्य २ सर्गस्य १६ कारिकायाः अवतरणिका घण्टापथे एवमस्ति -

‘ननु समयः प्रतीक्ष्यते किं वेगेने’त्याह -

प्रदीपिकायाम् एवमस्ति ---

‘ननु समयः प्रतीक्ष्यते किमौत्सुक्येने’त्यत्राह-

अत्र ‘वेगेने’ इत्यस्यापेक्षया ‘औत्सुक्येन’ इति पदं सर्वथा औचित्यमावहमिति । किरातकाव्ये नैकानि सन्ति येषामभिनवार्थविस्तारः प्रदीपटीकायां समुपलभ्यते विस्तारभयादत्र अलमतिपल्लवेन ॥

उपसंहारः-

अत्र पत्रे किरातपद्यानां मल्लीनाथस्य घण्टापथटीकां तथा आचार्यधर्मविजयगणिवर्यस्य प्रदीपटीकामाधृत्य केषाञ्चित् वैशिष्ट्यमावहतां पद्यटीकानां सविस्तरं विवरणं प्रास्तौत् । यत्र

पद्यार्थानां नूतनदृष्ट्या वाक्यरचनां परिवर्त्य अर्थविचारः शब्दासाधुत्वनिरसनं क्वचित् शब्दस्य कोशानुगतीकरणम्, अन्यत्र पद्ये समाप्तपुनरातत्वदोषदर्शनपुरस्सरं तन्निरसनं तथा अन्यश्लोके अभिनवार्थविचारः प्रत्यपादि ।

अनेन विमर्शेण नाना पद्यार्थविषयेषु अभिनवमार्गाः दृष्टिपथमायान्ति, अत्र पद्यानामुदाहरणानि विस्तारभयाद् दिङ्मात्रेण दर्शितानि ।

संदर्भग्रन्थसूचि

१. ले. आचार्यमल्लीनाथः, किरातार्जुनीयम्, घण्टापथटीका।
२. 'क्व वनेचराः क्व निपुणा मतयः' (प्रदीपिकाटीका)
३. 'समाप्तपुनरादानात्समाप्तपुनरात्तकम्' (काव्यप्रकाशः)
४. किरात. – किरातार्जुनीयम्।

Dr. Yogeshkumar Dilipbhai Trivedi.
Pradhyapak,
Department of Traditional Sanskrit Studies
The Maharaja Sayajirao University of Baroda
Mo. No. 9909283158
Email- yogeshkeshod@gmail.com